

Պարսկահռոմեական մրցակցության հետևանքները Հայաստանի համար III դ. առաջին կեսին

Մխիթարյան Ա. Վ

ՀՀ ԿԳՄՄՆ Գյումրու «Ֆոտոն վարժարան» ՊՈԱԿ (Գյումրի, Հայաստան)
anzhelamkhitarian@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ Հայաստան, Պարսկաստան, Արտավազդ V, աշխարհաքաղաքական վիճակ, դիվանագիտություն

Последствия персидско-римского соперничества для Армении в первой половине третьего века

Мхитарян А. В.

РА МНОКС ГНКО "Лицей Фотон" (Гюмри, Армения)
anzhelamkhitarian@gmail.com

Аннотация: Армения, находясь в важном геополитическом регионе, считалась ареной столкновения интересов могущественных держав. Оказавшись в сложных ситуациях, под угрозой оказалась государственность страны, иногда приводя к ее потере. Поэтому следует извлечь из этого уроки и выбрать правильную государственную политику и дипломатический путь.

Ключевые слова: Армения, Персия, Артавазд V, геополитическая ситуация, дипломатия

The Aftermath of the Persian-Roman Rivalry for Armenia in the First Half of the Third Century

Mkhitarian A. V.

RA Ministry of Education, Science, Culture and Sport "Photon College" SNPO (Gyumri, Armenia)
anzhelamkhitarian@gmail.com

Abstract: Being in a strategically important geopolitical location, Armenia has often been caught in the middle of the political and economic interests of the powerful empires. Complex geopolitical circumstances endangered the statehood of the country, sometimes even resulting to its loss. Therefore, it is necessary to take lessons from history, and follow the right state policies and strategic diplomatic paths.

Key Words: Armenia, Persia, Artavazd V, geopolitical situation, diplomacy

Արդիականություն

Հազարամյակներ շարունակ Հայաստանը և հայ ժողովուրդը գտնվել է աշխարհակալ հզոր տերությունների բախման և հակասությունների էպիկենտրոնում: Դարերի ընթացքում այս տարածաշրջանում միմյանց են բախվել այնպիսի հզոր պետությունների շահեր, ինչպիսիք են Հռոմը, Պարսկաստանը, Պարթևստանը, Ռուսական և Օսմանյան կայսրությունները: Այս բախումները հաճախ տեղի են ունեցել կամ Հայաստանի տարածքում, կամ էլ Հայաստանի ակտիվ մասնակցությամբ:

Հաճախ դրանք ճակատագրական են եղել՝ հանգեցնելով տարածքների, անկախության և պետականության կորստի: Նմանատիպ բարդ դարաշրջաններից է նաև III դարը: Ժամանակաշրջան, երբ միմյանց են բախվում նոր կազմավորված, նվաճողական ահռելի ծրագրեր ունեցող Մասանյան տերությունը և վիթխարի ու հզոր Հռոմեական կայսրությունը: Եվ Հայաստանն ինչպես իր պատմության մի զգալի ժամանակահատվածում հայտնում է երկրնու-

րանքի առաջ՝ մասնակցել բախումներին և վտանգել պետականությունը, թե սպասել հանգուցալուծման և հնարավոր անկանխատեսելի հետևանքներին: Հայաստանն այժմ էլ, գտնվում է նմանատիպ իրավիճակում ինչ III դարում էր, ուստի չսպիսակաց կարևոր է պատմությունից ճիշտ դասեր քաղել:

Նպատակ ու խնդիրներ

Ներկայացնել իրադրությունը Հայաստանում և հարևան երկրներում նշված ժամանակաշրջանում՝ ցույց տալով այն պատճառները, որոնք հանգեցնում են III դ. Հայաստանի անկախության կարճատև կորստին: Խնդիր է դրվում ներկայացնել պարսկահռոմեական հակամարտության պատճառները և Հայաստանի դերը:

Ներկայացվող խնդիրը ներկայացված է Ազաթանգեղոսի [1], Խորենացու երկերում [2], Դիոն Կասսիոսի [3] «Հռոմեական պատմություն» աշխատությունում, Ադոնցի [4], Վ. Բայրուդյանի ուսումնասիրություններում [5]:

241 թվականին Արտաշիրը կնքեց իր մահկանացուն, սակայն մինչև այդ նա արդեն հրաժարվել էր գահից և իր տեղը զիջել որդուն՝ Շապուհ Ա արքային (մ. թ. 241-272 թթ.) [6, էջ 36-39]: Հենց դա է պատճառը, որ այն ժամանակվա մետաղադրամների վրա Արտաշիր Ա և Շապուհ Ա պատկերները միասին են դրոշմված: Պերսեպոլիսից ոչ հեռու ընկած Նաղշ-ի Ռուստեմում գտնվող (Քաաբա-է Չարդոշ խորանարդաձև շինության վրա) քանդակներից մեկում ներկայացված է Շապուհ Ա արքայի թագադրման տեսարանը, որին արքայական պսակ է շնորհում Ահուրամազդան [7, էջ 5-8]:

Թեև Արտաշիր Պապականին է պատկանում Մասանյան կայսրությունը հիմնադրելու փառքը, սակայն Շապուհին էր, որ կենտրոնացրեց և ամրապնդեց այդ պետության կառավարման ապարատը, ընդայնեց երկրի տարածքը և ապահովեց նրա սահմանները: Նա այդ նոր տերությունը պատկերացնում էր որպես բազմազգ պետություն, որտեղ մանիքեականությունը կարող էր միավորող գործոն ծառայել [8, էջ 760]: Դա, իհարկե, չիրականացվեց, և զրադաշտականությունը պահպանվեց, իսկ հետագայում էլ ավելի ամրապնդեց իր դիրքերը Հին Պարսկաստանում՝ որպես պետական միակ կրոն Շապուհ Ա-ի օրոք պարսիկները մի քանի բախումներ ունեցան հյուսիսարևմտյան Միջագետքում գտնվող հռոմեական ուժերի հետ՝ սկիզբ դնելով նաև հռոմեապարսկական առճակատման նոր փուլին:

242 թ. Գորդիանոս Գ (238-244 թթ.) կայսրը մեծ բանակով արշավում է դեպի Պարսկաստան: Նա դիմադրության չհանդիպելով հասնում է մինչև Մասանյանների մայրաքաղաք Տիզբոնի մատույցներ, Միսիխես կամ Բեթ-Մաշկենե վայրը: Այստեղ 244 թ-ին փետրվարի 11-ին տեղի է ունենում մեծ ճակատամարտ, որտեղ հռոմեական զորքը մատնվում է խայտառակ պարտության, Գորդիանոս Գ, ինչպես վկայում է Չոնարաար՝ վայր է ընկնում ձիուց, կոտրում է ոտքը և մահանում է դրա ցավից [9, էջ 175-177]: Նրա դիակը գերի է ընկնում պարսիկների ձեռքը:

Հռոմեական բանակը կայսր է հռչակում Փիլիպոս Արաբին (244-249 թթ.), որն իր դավանանքով քրիստոնյա էր [10, էջ 12]: Նոր կայսրը 244թ. փետրվարի 11-ին խաղաղության դաշինք է կնքում, վճարելով 500 հազար դինար ռազմատուգանք (2750 կգ ոսկի): Այդ գնով նա կարողացել է վերադարձնել պարսիկների մոտ գերի ընկած հռոմեացիներին և ըստ երևույթին նաև կայսեր դիակը: Գորդիանոս Գ կայսրը թողվել է Չայիթա վայրում, Եփրատի ափին և նրա գերեզմանի վրա կառուցվել է դամբարան: Այս փայլուն հաղթանակը նշանավորելու համար Շապուհ Ա-ն ճակատամարտի վայր Միսիխես

քաղաքը անվանել է «Պերոզ Շապուհ», որը նշանակում է «Հաղթական Շապուհ»:

Այլ կերպ են լուսաբանում հռոմեական պատմիչները «Պերոզ Շապուհի» ճակատամարտը և Գորդիանոս Գ մահը վերագրում են Փիլիպոս Արաբին, որը ցանկացել էր զավթել գահը: Անշուշտ նախապատվությունը պետք է տալ պարսկական աղբյուրներին, չնայած այնտեղ ևս կան չափազանցություններ: Օրինակ այնտեղ ասվում է, որ Փիլիպոս Արաբը դարձավ հարկատու պարսիկներին, ինչը հավաստի չէ:

245 թ. դաշնագիրը իր բնույթով նման էր 363 թ. Հովհաննոսի «ամոթալի» դաշնագրին, որով Փիլիպոսը պարսիկներին զիջեց Հայաստանը: Հռոմեական կայսրությունը շարունակում էր ենթարկվել բարբարոսական հարձակումների արևմուտքից և Փիլիպոս Արաբը ի վիճակի չէր կոշտ քաղաքականություն իրականացնել Արևելքում: Այս պայմանագրով Փոքր Հայքը մնաց հռոմեացիներին: Ապա Շապուհ Ա-ը նվաճեց նաև Իբերիան:

Հռոմի կողմից ապահովված Շապուհ Ա-ը պատերազմը վերսկսեց մի կողմից Հայաստանի, մյուս կողմից՝ Քուշանաց Արշակունիների դեմ, որոնք իշխում էին ներկայիս Աֆղանստանում՝ իր շրջակայքով: Մասանյաններին իրենց պետության հյուսիսում և ծայր արևելքում անհանգստացնում էր Քուշանների թագավորության գոյությունը Իրանում պարթև Արշակունիները ոչնչացվել էին, սակայն հին դինաստիայի ներկայացուցիչներից շատերը՝ Արշակունի սեպուհները ապաստան էին գտել ոչ միայն հայ Արշակունիների արքունիքում, այլև Քուշանաց Արշակունիների արքունիքում:

Քուշանները, բացի հայ Արշակունիներից նույնիսկ կապեր ունեին Հռոմեական կայսրության հետ, որտեղ նրանք նախկինի պես հայտնի էին «բակտրիացիներ» անունով: Գահին տիրանալուց հետո Մասանյանների քաղաքականությունը մի հիմնական նպատակ էր հետապնդում՝ նվաճել և իրենց աշխարհակալությանը միացնել այն բոլոր երկրները, որոնք մի ժամանակ Աքեմենյան Իրանի կազմում էին գտնվում: Այդ երկրներից էին Մեծ Հայքի և Քուշանանց թագավորությունները, որտեղ դեռևս պահպանվում էին Արշակունիների դինաստիաները և որտեղ ապաստան էին գտել պարթև Արշակունիների տան՝ կոտորածից գերծ մնացած անդամները: Ստեղծված իրադրության մեջ հայերը և քուշանները միասնական էին գործում, իսկ երկուսը միասին ձգտում էին աջակցել

Հռոմեական կայսրությանը Մասանյանների դեմ նրա պայքարում: Հայ թագավորներից հատկապես Տրդատ Երկրորդն էր, ով դաշնակիցների հետ միասին փորձում էր թուլացնել Մասանյաններին:

Իրերի այս դրությունից պարզ է դառնում, որ 244թ. պայմանագրի Հայաստանին վերաբերող կետը մնացել է թղթի վրա, այսինքն Մեծ Հայքի թագավորությունը պահպանվեց նախկին վիճակում, որովհետև հայ ժողովուրդը չցանկացավ ճանաչել իրեն պարտադրված քաղաքական իրադրությունը և զենքը ձեռքին պայքարեց Սասանյանների դեմ: Ավելին հայոց Տրդատ Բ արքան իր կառավարման ժամանակ 216-252 թթ., որդու Խոսրով Բ-ի հետ միասին համառ ու երկարատև պայքար է մղում Սասանյան Պարսկաստանի դեմ Արշակունիների տերության անկումից հետո Մեծ Հայքը իր ձեռքում էր կենտրոնացրել Արշակունիների հիմնական ներուժը:

Մեծ Հայքի Արշակունյաց երկրորդ գահը այժմ արդեն վերածվել էր առաջինի կամ ավագագույնի, իսկ գահակալ Տրդատը իրավամբ կրում էր «Մեծ» պատվանունը: Ստեղծված միջազգային դրությունը հարկադրում էր Հայաստանի գահակալներին ընդունել համապատասխան դիրքորոշում: Հռոմեական աջակցությամբ Տրդատը նույնիսկ արշավանք է ձեռնարկում Միջագետք: Մովսես Խորենացու հաղորդմամբ Տրդատը հասնում է մինչև Տիգրին:

Տրդատ Բ-ի մահից հետո Սասանյանների դեմ պայքարը շարունակեց նրա որդի Խոսրով Բ (252 ընդմիջումներով 287 թթ.) Հետագոտողներից Հ. Մանանդյանի հաղորդման համաձայն Հայաստանը չի նվաճվել Շապուհ Ա օրոք և հայհռոմեական սերտ գործակցությունը շարունակվել է [11, էջ 84]: Ազաթանգեղոսի վկայությամբ Խոսրով Բ-ի պատերազմները Սասանյանների դեմ տևել է 11 տարի [1, էջ 84]:

Օգտագործելով խաղաղ դադարը հռոմեացիների հետ Շապուհը զենքն ուղղեց Կենտրոնական Ասիայի պետական կազմավորումների և արևելքից Իրանին սպառնացող վաչկատուն ցեղերի դեմ: Խորասանում նա ջախջախեց «թուրանական թագավորին», սպանեց նրան և ճակատամարտի վայրում հիմնադրեց Նեվշապուհ (Նիշապուհ) քաղաքը: Այնուհետև նա իր զենքը ուղեց քուշանների դեմ՝ ձեռնամուխ լինելով նրանց թագավորության հնդկապարթևական մասի նվաճմանը: Տանելով հաղթանակ՝ Շապուհ Ա-ն կոտորում է հնդկապարթևական Արշակունի «Կարենյան պահլավի տոհմը» և գրավում Քուշանշահրի՝ մինչև հարավային մասը, այսինքն մինչև Հնդկաստանի Փեշավար քաղաքը: Այդ երկրամասը միացնելով Իրանի հյուսիս արևելյան նահանգներին, նա կազմում է մի նոր կախյալ թագավորություն՝ «Մաքաստանի, Թուրեստանի և Հնդկաց մինչև ծովափ»: Շապուհ Ա-ը այդ միացյալ երկրների թագավոր է նշանակում իր որդի Ներսեսին:

Այդ խոշոր հաղթանակներից հետո Շապուհին այլևս չէր բավականացնում իր հոր

«Հահանշահ Իրանի» բարձր տիտղոսը և նա իր արձանագրությունների մեջ իրեն անվանում է «Հահանշահ Իրանի և Անիրանի» («Շահանշահ Էրանի և Աներան»)՝ դրանով շեշտելով, որ ինքը միավորելու է ոչ միայն Իրանը, այլև այն շրջանները, որոնք մինչ այդ չէին մտնում Իրանի կազմի մեջ [12, էջ 9-10]:

Խաղաղությունը Հռոմի և Սասանյան Իրանի միջև տևել է ընդամենը 4-5 տարի Ապահովելով իր աշխարհակալության արևելյան մասի անվտանգությունը՝ Շապուհը կրկին իր հայացքն ուղղում է դեպի Արևմուտք՝ ռազմական ամբողջ ուժերը կենտրոնացնելով Միջագետքի և Հայաստանի մատույցներում:

Իր կառավարման վերջին տարում 249թ. Փիլիպոս Արաբը խախտելով հաշտության պայմանագիրը հարձակվում է Պարսկաստանի վրա: Դրան ի պատասխան պարսիկները՝ զորքերի հրամանատար, թագաժառանգ Ռոմիգո-Արտաշիրի գլխավորությամբ ներխուժում են Հռոմեական Ասորիք և Բարբալիսոս քաղաքի մոտ պարտության են մատնում հռոմեացիների 60 հազարանոց զորքին: Այս արշավանքի ժամանակ պարսիկները գրավում են Ասորիքի, Կիլիկիայի, Կապադովկիայի 37 քաղաքներ, դրանց թվում նաև Անտիոքը: Այսպիսով՝ պարսկական զորքերը հասան մինչև Միջերկրական ծովի ափերը: Շապուհ Ա-ի «Չրադաշտ ի-Քաաբայի» արձանագրության մեջ առկա է մի օրհներգ ի պատիվ Հռոմի նկատմամբ տարաված այդ հաղթանակի [9, էջ 186-188]:

Պարսկական զորքերը հասնում են մինչև Փոքր Հայքի հյուսիսային շրջաններ՝ փորձելով շրջափակման մեջ վերցնել ամբողջ Մեծ Հայքը: Այս արշավանքի հիմնական նպատակը հանդիսանում էր Մեծ Հայքի անջատումը Հռոմեական կայսրությունից: Այս դեպքերը տեղի են ունեցել Տրեբոնիանոս Գալլոս կայսեր կառավարման ժամանակ (251-253 թթ.), երբ զոթերը և դակերը Դանուբի կողմից հարվածում էին կայսրությանը [13, էջ 322]: Կայսրությունում սկսվել և աննախադեպ տարածում էր գտել ժանտախտի համաճարակը.[3] ինչը ևս զրկում էր նրան արևելյան հատվածները պաշտպանելու հնարավորությունից: Հայոց թագավոր Խոսրով II-ի դեմ պատերազմն ընթանում էր փոփոխակի հաջողություններով: Բայց այդ ընթացքում Շապուհ Ա-ը կարողացել էր նվաճել Ադվանքն ու Վիրքը՝ հյուսիսից նույնպես սպառնալիքի տակ դնելով Հայաստանի սահմանները:

Այսուհանդերձ, նա որոշեց դիմել առավել փորձված միջոցի. նրա հրահանգով իր ընտանիքով Հայաստան եկավ Անակ Պարթևը: Խոսրով Բ-ին հավատացնելով, որ փախել է Շապուհ Ա-ի հալածանքներից, Անակը շահեց Հայոց թագավորի վստահությունը, սպա որսի ժամանակ սպանեց նրան: Հայ նախարարները

որպես փոխվրեժ սպանեցին թե՛ Անակին, թե՛ նրա ընտանիքի բոլոր անդամներին:

Հայ եկեղեցական ավանդությունների համաձայն, փրկվել էր միայն մի մանուկ, որին փախցրել էին Հռոմեական կայսրություն: Դա ապագա Գրիգոր Լուսավորիչն էր: Բայց ինչպես ցույց է տվել Նիկողայոս Ադոնցը, դա հետագայի հորինվածք է՝ ստեղծված Տրդատ Գ-ի հետ կապված նույնպիսի միջադեպի նմանությամբ [4, էջ 341]:

253 թ. պարսկական և դաշնակից բանակները ներխուժում են Հայաստան: Թագաժառանգ Տրդատին, որը մանուկ էր, փախցնում են Հռոմեական կայսրություն: Շապուհ Ա-ը նվաճում է Հայաստանը և այստեղ Հայոց թագավոր է հռչակում Արտավազդ Ե-ին /253-261 թթ./, որը Հայ Արշակունիների տոհմից չէր և Շապուհ Ա-ի կողմնակիցն էր ու բարեկամը: Հ. Մանանդյանի կարծիքով նա Խորենացու հիշատակած Արտավազդ Մանդակունին էր, բայց որին մեր պատմահայրը ոչ թե թագավոր, այլ որպես կառավարիչ է հիշատակում:

Սակայն կան նաև կարծիքներ, որ սա նույն Արտավազդ Մանդակունին չէ [11, էջ 93]: Անշուշտ, ավելի ճշմարտանման է Ա. Անինսկու ենթադրությունը, որ Արտավազդ Ե-ը Տրդատ Բ-ի որդին է [14, էջ 44]: Նա կարող է նաև նրա որդին չլինել, բայց իր Արշակունի ազգականներից է:

Սակայն Սասանյան Իրանը չէր բավարարվում միայն Մեծ Հայքի որոշակի մասով: Նրա նվիրական ցանկությունն էր նաև Հայաստանի Հռոմեական մասի բռնազավթումը: Ուստի պարսկական զորքերը ներխուժում են Հռոմեական Հայաստան և այն բռնակցում իրենց պետությանը: Վալերիանոս կայսրը (253-260 թթ.) Հռոմեական բանակի գլուխ անցած շարժվում է պարսիկների դեմ: 259 թ. վերսկսված պարսկահռոմեական պատերազմը Վալերիանոսի համար ունեցավ ողբերգական վախճան:

Եդեսիայի և Խառանի միջև ընկած տարածքում 260 թ. տեղի ունեցավ մեծ ճակատամարտ, որտեղ հռոմեական բանակը դարձյալ խայտառակ պարտություն կրեց, իսկ Վալերիանոս կայսրը գերի ընկավ Շապուհ Ա-ի ձեռքը: Իրանական զենքի այդ հաջողությունը պատկերված է Ֆարսում գտնվող «Նաղշ-ի Ռուստամի» գրադաշտական տաճարի պատի խորաքանդակի վրա: Աղբյուրների համաձայն Վալերիանոս կայսրը մյուս գերիների հետ ստրկացվեց և դատապարտվեց տաժանակիր աշխատանքի՝ Կարու գետի վրա՝ Շուշթերի մոտ կառուցվող վիթխարի ջրամբարտակի շինարարության աշխատանքների համար:

Մեկ այլ վարկածի համաձայն՝ Շապուհը շղթայակապ վիճակում ամենուրեք իր հետ

տանում էր 67-ամյա Վալերիանոս կայսրին և որպեսզի էլ ավելի նվաստացնի նրան, օգտագործում էր որպես հենակ՝ ձի նստելիս ոտքով կանգնելով նրա մեջքի վրա [5, էջ 115]:

Վերոհիշյալ իրադարձությունները՝ մասնավորապես հռոմեացիների 70-հազարանոց բանակի ջախջախումը, շմեցուցիչ տպավորություն էր թողել ժամանակակիցների վրա: Այդ հաղթանակից հետո պարսիկները հաստատվեցին Ասորիքում, Կապադովկիայում, Փոքր Հայքում և Կիլիկիայում: Հռոմեական Արևելքի այդ նվաճված երկրներից Շապուհ Ա-ի հրամանով բազմահազար բնակչություն էր քշվում Իրանի խորքերը՝ նոսր բնակչություն ունեցող շրջանները յուրացնելու և երկրի առևտրին ու արհեստներին զարկ տալու համար:

Իրանական զորքերի հետագա առաջխաղացումը դեպի Արևմուտք կանգնեցվեց սիրիական անապատի առևտրական ճանապարհների խաչմերուկում գտնվող Պալմիրա-Թադմոր քաղաք-պետության արաբական թագավոր Օդեյնաթ Բ-ի (Օդենատոս) կողմից, որին հռոմեացիները անվանում էին Սեպտիմիոս Օդենատոս: Վերջինս Արևելքում միակ տիրակալն էր, որ պահպանել էր իր հավատարմությունը կայսրության հանդեպ: Օդենատոսի իշխանությունը տարածվում էր ամբողջ Արևելքի (Ասորիք, Արաբիա, Պաղեստին, Կիլիկիա, Եգիպտոս) վրա: Հռոմեական կայսր Գաղղիանոսը Օդենատոսին ճանաչել էր որպես այդ տարածների ժառանգական կառավարիչ՝ նրան շնորհելով «իմպերատոր», «Պալմիրայի թագավոր», «Վերականգնող Արևելքի» և «Արևելքի Օգոստոս» տիտղոսները: Որպես Հռոմի դաշնակից՝ Օդենատոսը 262-264 թթ. պատերազմական գործողություններ էր վարում Շապուհ Ա-ի դեմ [15, էջ 54]:

Երբ պրետորիաների պրեֆեկտ Բալլիստայի անակնկալ հարձակման հետևանքով պարսկական զորքերը տալիս են մեծ թվով զոհեր և խուճապահար նահանջի դիմում՝ թշնամուն թողնելով արքայից արքայի կանանոցը, պարսկական բանակը Եփրատը անցնելիս Պալմիրայի տիրակալի կողմից ենթարկվում է հուժկու գրոհի: Տալով հսկայական թվով զոհեր՝ Շապուհ Ա-ն իր բանակի մնացորդներով հազիվ կարողանում է հասնել իր պետության սահմանները: Կրնկակոխ հետապնդելով հակառակորդին՝ Օդենատոսը Եդեսիան ազատում է պարսկական պաշարումից և հետ է իյում Մծրինն ու Խառանը, այնուհետև շարժվում Սասանյանների մայրաքաղաք Տիզբոնի վրա (262 թ.): Եվ թեև նրան չի հաջողվում գրավել լավ ամրացված քաղաքը, սակայն նա ձեռք է բերում հարուստ պատերազմական ավար, այդ թվում նաև Շապուհ Ա-ի հարեմի մի մասը: Սակայն լուր ստանալով որ

գործերը հարձակվել են Փոքր Ասիայի վրա՝ նա շտապում է հետ վերադառնալ:

Իր ձեռքում կենտրոնացնելով Ասորիքը ու Միջագետքի մեծ մասը՝ Օդենատոսը սկսեց փայփայել Արևելքի միահեծան տեր դառնալու երազանքներ, որը առաջ բերեց հռոմեացիների գայրույթը: Պալմիրայի տրակալի մոտ ուղարկված հռոմեացի մարդասպանը վերջ է տալիս նրա կյանքին (266/67 թթ.):

Օդենատոսին հաջորդեց իր որդի Վաբալյաթը (Վաբալյաթ. Վահր-ալ-Լաթ, 266/67-273 թթ.), սակայն փաստորեն իշխեց նրա մայրը՝ Չենոբիան (Բաթ Չեբինա կամ Չայնաթ), որի գեղեզվությունն ու խիզախությունն զովերգվում են հռոմեական աղբյուրների կողմից: Նրա օրոք Պալմիրայում ուժեղանում է հակահռոմեական պարսկասեր կուսակցությունը: Պալմիրայի ծերակույտը հանձնարարում է Չենովրիայից խզել իր կապերը Հռոմից և դաշինք կնքել պարսիկների հետ (271 թ.): Այսուհետ Պալմիրան իր գեները ուղում է Հռոմի դեմ՝ նրան գրկելով Փոքր Ասիայից, Եգիպտոսից և գրեթե բոլոր արևելյան պրովինցիաներից: Հռոմեական աղբյուրները վկայում են, որ հռոմեացիների դեմ Չենոբիայի դաշնակիցներն էին պարսիկները և հայերը: Միառժամանակ Պալմիրան դառնում է Արևելքի տեր ու տնօրեն, իսկ Չենոբիան՝ «Արևելքի թագուհի» [5, էջ 118]:

Անշուշտ, Հռոմը չէր կարող հանդուրժել այդ իրողությունը, ուստի և կազմակերպում է մեծ արշավանք Չենոբիայի դեմ: Շապուհ Ա-ն թեև օգնություն է ուղարկում իր նորահայտ դաշնակցին, սակայն տեղի ունեցած երկու ճակատամարտերում հռոմեացիները կործանիչ հարված են հասցնում Չենոբիայի զորքերին: Ավրելիանոս կայսրի հրամանով 272 թ. գրավում և հիմնահատակ ավերվում է Պալմիրա-Թադմորը, իսկ Չենոբիա թագուհին գերության է տարվում դեպի Հռոմ:

Պալմիրայի թագավորության հզորության այս ժամանակաշրջանում, պատմաբանների որոշ մասի (Մոմզեն, Խալաթյանց, Գևորգ-Ապան, Սանտալճյան), ենթադրության համաձայն, Հայաստանը նորից ճանաչել էր Հռոմի գերիշխանությունը Արտավազդ Ե-ի թագավորությունը Մասանյաններն առժամանակ հանդուրժում էին Հայոց թագավորը, իբրև վասալ իր այրուձիով պարսկական զորամասերի հետ մասնակցում էր Հռոմեական կայսրության դեմ մղվող պատերազմներին, սակայն սա ժամանակավոր երևույթ էր, քանի որ վաղ թե ուշ Մասանյան Իրանն իրեն անցած Մեծ Հայքի մեծագույն մասը պիտի դարձներ Երանշահի արքայից արքայի գահաժառանգի (որ միևնույն ժամանակ գերագույն զորահրամանատար էր) «դաստակերտը» [5, էջ 117]:

Մեծ Հայքի հռոմեական մասում ևս գոյություն ուներ որոշակի ստատուս Հռոմեական Հայաստանը (կենտրոնը՝ Չրմես ավան) կախյալ թագավորություն էր, որի թագավորը իր այրուձիով շարունակում էր մասնակցել կայսրության պատերազմներին, իբրև «դաշնակից և բարեկամ կայսեր և հռոմեական ժողովրդի» Հռոմեական կայսրությանն անցած Մեծ Հայքի արևմտյան մասը բաղկացած էր Ծոփաց աշխարհից և Բարձր Հայք նահանգից, որը կոչվում էր Armenia maior, այսինքն՝ «Մեծ Հայք» և միացած էր Փոքր Հայք երկրի հետ [16, էջ 108-109]:

Արտավազդ Ե-ի թագավորությունը Հայաստանի պարսկական մասում հազիվ 9 տարի տևեց Հայ Արշակունիներին վերացնելու առիթ հանդիսացավ Արտավազդ Ե-ի դիրքորոշումը գերևարված Վալերիանոս կայսեր հանդեպ: Վալերիանոսի գերությունը 260թ. և նրա բանակի ոչնչացումը Հին Աշխարհի համար արտասովոր երևույթ էր: Այդպիսի խայտառակ և ստորացուցիչ պարտություն Հռոմեական կայսրությունը դեռ չէր ունեցել: 261թ. Շապուհ Ա-ի դեսպաններն իրենց և հարևան երկրների թագավորներին հանձնում էին նամակներ, որոնց միջոցով աշխարհով մեկ ազդարարում էին, որ Խառանի և Եդեսիայի ճակատամարտերում ջախջախվեց հռոմեական 70 հազարանոց բանակը, իսկ կայսր Վալերիանոսը, նրա եպարքոսներն ու արքունիները գերի վերցվեցին: Սիրիան, Կիլիկիան և Կապադովկիան ենթարկվեցին հրկիզման, ավերման ու նվաճման:

Այս հաղթական ուղերձին առանձին թագավորությունների տիրակալները տարբեր կերպ արձագանքեցին: Նրանց մի մասը պատասխանեց, իսկ մյուս մասն արհամարող լռությամբ դիմավորեց:

Բարեբախտաբար մեզ է հասել Հայոց թագավոր Արտավազդ Ե-ի պատասխան նամակը Շապուհին, որը պահպանել է հռոմեական պատմիչ Տրեբելլիոս Պոլլիոնը: «Արտավազդ, Հայոց թագավորը, - ասում է Տրեբելլիոսը, - ուղարկեց Շապուհին հետևյալ նամակը. - «Համակիր եմ քո փառքին, բայց երկյուղ եմ կրում, որ դու ոչ այնքան հաղթել ես, որքան հրահրել ես մոլեգին կռիվը, Վալերիանոսին այժմ պահանջում են ազատ արձակել և՛ նրա որդին, և՛ թոռը, և՛ հռոմեական զորավարները, և՛ բոլոր ժողովուրդները: Դու վերցրիր գերի միայն մի ծերունու, իսկ քո դեմ խիստ թշնամացրիր երկրագնդի բոլոր ժողովուրդներին, զուցե նաև մեր դեմ, որ ուղարկել էինք քեզ օգնական զորքեր, մենք, որ քո հարևաններն ենք՝ միշտ ծանր դրության մեջ ենք ընկնում, երբ դուք իրար հետ կռվում եք»: Այսպես էր պատասխանում Հայաստանի պարսկական մասի Հայոց թագա-

վորը, որի երկիրն անմիջապես սահմանակից էր պարսկահռոմեական պատերազմների մարտադաշտերին: Այս նամակի բնագիրը հանդիսանում է իր ժամանակաշրջանի հետաքրքիր փաստաթուղթ:

Այս բնագրից տեղեկանում ենք, որ Մեծ Հայքի պարսկական մասը, որտեղ թագավորում էր Արտավազդ Ե-ը, ներքին կյանքում անկախ էր և կախվածությունը Սասանյան Իրանից արտահայտվում էր նրանով, որ պատերազմի ժամանակ Հայոց թագավորը օժանդակել էր օգնական զորքերով Ուշագրավ է, որ ժամանակակիցները գիտակցում էին, թե բուժեր պետության վիճակում գտնվող Հայաստանին որքան ծանր է նստում յուրաքանչյուր պատերազմական ընդհարում Սասանյան Իրանի և Հռոմեական կայսրության միջև Ի վերջո մեջբերված նամակի տեքստը ցույց է տալիս, որ նույնիսկ, եթե սկզբնական շրջանում Արտավազդ Ե-ը համակրել է Սասանյաններին, այս շրջանում նա չի թաքցրել համակրանքը հռոմեական կայսրի հանդեպ և միայն հարկադրաբար է պաշտպանել պարսիկների շահերը Այս շրջանում Սասանյան Իրանը գտնվում էր իր հզորության գագաթնակետին և փոխվում է Հայաստանում Արշակունիների հանդեպ նախկին հանդուրժողական քաղաքականությունը:

Արտավազդ Ե-ը իր նամակից հետո համարվում է անվստահելի անձնավորություն, նրան գահընկեց են անում և, ըստ երևույթին, սպանում, իսկ Հայաստանի պարսկական մասը դարձնում են Սասանյանների «դաստակերտ» (ժառանգական սեփականություն) Հայկական գահը հայտարարվում է Սասանյան դինաստիայի «երկրորդական գահ» և տրվում է Շապուհ Ա որդուն՝ գահաժառանգ և պարսկական զորքերի գերագույն հրամանատար Որմիգդ-Արտաշիրին 262թ. փորագրված Նախշ-ի Ռուստեմի «Քաաբա-ի Չարդոշտ» Շապուհ Ա եռալեզու արձանագրության մեջ Որմիգդ-Արտաշիրը հիշատակվում է որպես «Արմենիայի մեծ թագավոր» [17, էջ 44]:

Հռոմի հետ հաջող պատերազմները Շապուհ Ա-ին հնարավորություն տվեցին իր ուշադրությունը կենտրոնացնել արևելյան ուղղության վրա: Նա հաջող արշավանքներ ձեռնարկեց դեպի Խորասան, Անդրկովկաս, Մեվր, նվաճեց Կասպից ծովի առափնյա շրջանները: Սասանյան կայսրությունը իրեն ենթարկեց նաև Մեսենան (Տիգրիս և Եփրատ գետերի հարավային շրջանները), որի կառավարումը շահնշահը հանձնեց իր որդուն, որի անունը նույնպես Շապուհ էր:

III դարի երկրորդ կեսին Սասանյան պետության տիրույթները տարածվում էին արևմուտքից Հարավային Միջագետքից ու

Սիրիայից, մինչև արևելք Հինդոս գետը, հյուսիսից Կասպից ծովից մինչև հարավ՝ Օմանի թերակղզի: Շապուհ Ա-ն իր աղեցություն տարածեց նաև Քուշանական թագավորության, Սողդիանայի և Չաչի (Շաշ) վրա: Քուշանական թագավորության կատարյալ հնազանդեցումը տեղի ունեցավ IV դարի 60-ական թթ. վերջին: Իրանական բարձրավանդակի արևելքում շահը հիմնադրեց նոր քաղաք՝ Նիշապուր (Գեղեցիկ Շապուհ): Շապուհ Ա-ի օրոք Իրանում վերջին անգամ շահական գրագրության ու արձանագրության մեջ օգտագործվում է հունարեն լեզուն:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Սասանյանների Իրանի գահին հաստատվելով, էլ ավելի վատացավ Հայաստանի վիճակը՝ կապված Սասանյանների թշնամական վերաբերմունքի հետ: Եթե նախկին շրջանում Հայաստանը սերտորեն կապված էր պարթևական պետության հետ, թե՛ տնտեսապես, թե՛ քաղաքականապես և թե՛ մշակութապես, ապա Սասանյանների գահ բարձրանալուց հետո Հայաստանը արդեն դիտվում էր որպես թշնամի՝ մի շարք պատճառներով՝

1. Հայաստանը դարձել էր հիմնական ապաստանը բոլոր այն պարթև Արշակունիների համար, որոնք կարողանում էին փախչել և փրկել իրենց կյանքը:

2. Հայաստանը գտնվում էր կարևոր առևտրական նշանակություն ունեցող ճանապարհների խաչմերուկում և ուներ ռազմավարական լավ դիրք:

3. Գրավելով Հայաստանը Սասանյանների առջև կբացվեր ճանապարհը դեպի Հռոմեական կայսրության ասիական մաս:

Նշենք մի շարք եզրահանգումներ.

1. Նախ հայերը պարթևների հետ միասին պայքարում էին Սասանյանների դեմ, ինչը ցույց է տալիս, որ նրանք լիարժեք կատարում էին իրենց դաշնակցային պարտականությունները և Հայաստանը դարձել էր ապաստան պարթև Արշակունիների համար՝ իր վրա վերցնելով թշնամու հարվածները:

Շապուհի՝ Պարսկաստանում գահ բարձրանալով, Հայաստանի կառավարիչ նշանակում է Արտավազդ Ե-ին: Մեզ հասած տեղեկություններից պարզ է դառնում, որ Արտավազդը հայ էր և ազգակցական կապեր ուներ Հայ Արշակունիների հետ: Կարելի է ասել, որ սկզբնական շրջանում Հայաստանում դրածոները հայագգի էին: Բացի այդ անդրադառնալով Արտավազդ Ե-ի նամակին՝ պարզ է դառնում, որ ներքին կյանքում նա անկախ էր և միակ դաշնակցային պարտավորությունը պատերազմի ժամանակ զորք տրամադրելն էր: Արտավազդ

Ե-ի ժամանակ նաև նկատվում է թաքուն քաղաքական կողմնորոշումը դեպի Հռոմ:

3. Որմիզդ-Արտաշիրի գահ բարձրանալով ևս չի նկատվում Հայաստանի լիարժեք ենթարկումը Պարսկաստանին: Այստեղ խնդիրը այլ էր՝ նրա վարած քաղաքականությունը: Հենց նա վերացրեց Արտաշեսյանական սահմանափակումը ու այն դարձրեց Արտաշիրական՝ խեղաթյուրելով ամբողջ պատմությունը, հետագայում դրանց վերագրումը Տրդատին և Գրիգոր Լուսավորչին: Հայաստանում պետական կրոն ճանաչվեց զրադաշտականությունը: Փաստորեն Հայաստանի առաջ ծառայել էր ոչ միայն տարածքային ամբողջականության պահպանման հարցը այլ նաև կրոնական և մշակութային հարցերը: Որմիզդ-Արտաշիրի հաջորդների մասին տեղեկությունները շատ սուղ են, բայց հավանաբար պահպանվել է նախկին իրավիճակը:

4. Ներսեսի կառավարումը համեմատած նախկինների ավելի մեղմ էր, ինչն ուներ մի շարք պատճառներ: Ներսեսին հարկավոր էր օժանդակ ուժեր Սասանյան գահին հաստատվելու համար, իսկ Հայաստանը հարմար թեկնածու էր: Սրա հետ էր կապված Տրդատին Հայոց թագավոր ճանաչելը: Բայց դառնալով Սասանյան թագավոր նա փոխում է իր վերաբերմունքը ու հարձակվում է Հայաստանի վրա, պարտություն կրում ու կնքում Մծրինի պայմանագիրը:

5. Մծրինի պայմանագրով վերականգնվում է Հայաստանի անկախությունը, թագավոր է հռչակվում Տրդատը: Հռոմեական կայսրությունը լիարժեք վերականգնում է իր միջազգային հեղինակությունը: Պարսիկները պայմանագրով զրկվում են Հայաստանի նկատմամբ որևէ ռազմական գործողություն իրականացնելուց: Սա հնարավորություն է տալիս զարգացնել երկրի ավերված տնտեսությունը ու վայելել անկախությունը: Սասանյանների համար այս պայմանագիրը այնքան ծանր էր, որ նրանք գրեթե կես դար այլևս հարձակողական մարտեր չեն վարում Առաջավոր Ասիայում:

6. Սրան նպաստում է նաև մի շարք երկրներում քրիստոնեության ընդունումը՝ որպես պետական կրոն: Այն ուղղակիորեն անդրադառնում է հայ-պարսկական և հայ-հռոմեական հարաբերությունների վրա: Քրիստոնեության ընդունումով Հայաստանը էլ ավելի ամուր կապերով կապվում է Հռոմեական կայսրությանը:

Օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության ցանկ

1. **Ազաթանգեղոս**, Պատմություն Հայոց, Երևանի Համալսարանի Հրատարակչություն, Երևան, 1983, 277 էջ:
2. **Մովսես Խորենացի**, Հայոց պատմություն, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1990, 581 էջ:
3. **Գիոն Կասսիոս**, Հռոմեական պատմություն, ՀՍՍՀ ԳԱ, Երևան, 1976, 271 էջ:
4. **Ադոնց Ն.**, Պատմա-բանասիրական ուսումնասիրություններ, Հատոր II, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2006, 652 էջ:
5. **Բայբուրդյան Վ.**, Իրանի Պատմություն, ՀՀ ԳԱԱ, Երևան, 2005, 783 էջ
6. **Дандамаев М. А.**, Ахурамазда, Культура и экономика древнего Ирана, «Наука», Москва, 1980, 418 с.
7. **Նիկողոսյան Ռ.**, Պահլավական ուսումնասիրություններ, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2018, 324 էջ:
8. **Всемирная история**, Том II, Государственное издательство политической литературы, Москва, 1956, 929 с.
9. **Грант М.**, Римские императоры, «Терра - Книжный клуб», Москва, 1998, 400 с.
10. **Аммиан Марцеллин**, Римская история, Москва, Ладомир, 2005, 638 с.
11. **Մանանդյան Հ.**, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատոր II, մաս I, Հայպետհրատ, Երևան, 1957, 643 էջ:
12. **Sprengling, M.** Third century Iran Sapor and Kartir, Chicago, 1953, 172 p.
13. **Frye R.**, The History of Ancient Iran, Germany, 1984, 410 p.
14. **Аннинский А.**, Древние армянские историки как исторические источники., «ЭЛМ», Одесса, 1899, 44 с.
15. Հայ ժողովրդի պատմություն, Հատոր II, ՀՍՍՀ ԳԱ, Երևան, 1984, 783 էջ:
16. **Երենյան Ս. Տ.** Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի: ՀՍՍՌ ԳԱ, Երևան, 1962, 154 էջ:
17. **Երենյան Ս. Տ.** Նախշ-ի Ռուստեմի «Քաարա-ի Չարդուշտ» հուշարձանի արձանագրության վկայությունները Հայաստանի մասին, ՊԲՀ, թիվ 3, 1966, էջ33-62

Содана/Հանձնվել է՝ 10.09.2020

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 12.09.2020

Принята/Ընդունվել է՝ 14.09.2020